

A tér az emberi élet alapvető dimenziója. A legtöbb emlék térhez kötött. A tér lakva van: a múltunkkal, a hozzá tartozóinkkal, elődökkel és utódokkal. Az ember az ő láthatatlan gyökérszálaival is egy és azonos. A szövevényes kapcsolatrendszer közte és a környezete között ökológiai valóság, amelyet csak absztrakt ideológiák nevében lehet figyelmen kívül hagyni. Az embernek alapvető joga – ott élni, ahol otthon van. Jogunk a helyhez, ahol születünk, és ahol élünk fundamentális és sérthetetlen. Az ember elszakítása a lakóhelyétől: csonkítás. Lehet az embert bezárni, és lehet kizárni,

mind a kettő erőszakos parancs, amelynek tiszteletben tartását fegyveres örök szavatolják. A rugalmasság, a túlélőképesség, az alkalmazkodás és a meghaladás emberi erény, de a veszteséget nem lehet letagadni, tud fájni az egész élet hosszán. Emberek deportálása, vagy fenyegetéssel való elűzése a lakóhelyükről nemzetközileg üldözendő bűn. Amikor egy hatalom azonosítja az államot valamely nemzettel, néppel, fajjal, etnikummal, vallással, osztállyal, akkor előáll a diszkrimináció, a kirekesztés, és a jogsérelem mindazokkal szemben, akik az uralkodó kategóriából kimaradnak. Amikor elterjed a homogén nemzetállam ideája mint norma, akkor valamelyik absztrakció, amellyel azonosítják (nemzet, vallás, osztály, ideológia), deportálásokat okozhatja. Az etnikai tisztogató frissen betelepíthető üres térséget akar. A nem kívánatosok eltávolításának egyik visszatérő módja: tömeggyilkossággal olyan rémületet kelteni, hogy emberek csapatot, papot otthagyanak. Százak legyilkolásával tízezreket lehet elűzni. A nemzeti önrendelkezés fogalma magában foglalja azt a fikciót, hogy minden nemzeti közösségnek jár – még hozzá kizárólagos jogon – egy állam. Közép- és Kelet-Európa beleértve a Balkánt, a nemzeti, etnikai és vallási keveredés földje. Itt minden határmozgatás sebeket okoz, és valami elevenbe vág bele, itt csak a határoknak, mint károsodásnak a mérsékelése lehet értelmes cél.

A huszadik századi modern államok és a vezetőik, úgy képzelték, hogy rendelkezhetnek az egyénnel és a népekkel, áttelepíthetik, szolgálatra, ölésre és megöletésre kötelezhetik őket. A nemzetek önrendelkezési jogánál magasabb rendű elv az emberi személyek önrendelkezési joga. Melyik szabadság ér többet? A kor-

Der Raum ist die grundlegende Dimension menschlichen Lebens. Die meisten Erinnerungen sind an den Raum gebunden. Der Raum ist bewohnt: mit unserer Vergangenheit, unseren Angehörigen, Ahnen und Nachfahren. Eins und identisch ist der Mensch auch mit seinen unsichtbaren Wurzeln. Das verwickelte Beziehungssystem zwischen ihm und seiner Umwelt ist eine ökologische Wirklichkeit, die nur im Namen abstrakter Ideologien außer acht gelassen werden kann. Dort zu leben, wo er zu Hause ist, diesem Recht des Menschen kommt entscheidende Bedeutung zu. Unser Recht auf den Ort, wo wir geboren worden sind und wo wir leben, ist ein fundamentales und unantastbares. Den Menschen von seinem Wohnort zu trennen, heißt ihn verstümmeln. Man kann den Menschen einsperren, und man kann ihn aussperren; beidem liegt ein Befehl zur Gewaltanwendung zugrunde, für dessen Beachtung bewaffnete Wachen sorgen. Flexibilität, Überlebensfähigkeit, Anpassung und Überwindung sind menschliche Tugenden. Verlust aber kann nicht geleugnet werden; er kann ein Leben lang schmerzen. Deportation von Menschen oder deren mit Drohungen einhergehende Vertreibung von ihrem Wohnort sind ein international zu ahndendes Verbrechen. Setzt eine Herrschaft den Staat mit irgendeiner Nation, einem Volk, einer Rasse, Ethnie, Religion oder Klasse gleich, kommt es zu Diskrimination, Ächtung und Rechtsverletzungen all denen gegenüber, die aus der dominierenden Kategorie herausfallen. Findet die Idee des homogenen Nationalstaats als Norm Verbreitung, dann kann irgendeine Abstraktion (Nation, Religion, Klasse, Ideologie) Deportationen anstiften. Ethische Säuberungen wollen eine frisch zu besiedelnde leere Region. Eine wiederkehrende Art, wie nicht erwünschte Bevölkerungsgruppen entfernt werden: durch Massenmord Schrecken verbreiten, damit die Menschen Hals über Kopf Haus und Hof verlassen. Durch Niedermetzeln Hunderter können Zehntausende vertrieben werden. Der Begriff nationaler Selbstbestimmung schließt die Fiktion ein, daß jeder nationalen Gemeinschaft ein Staat zusteht. Noch dazu als ausschließliches Recht. Mittel- und Osteuropa, den Balkan mit einbegriffen, ist eine Region nationaler, ethnischer und religiöser Vermischung. Jede Grenzverschiebung verursacht hier Verletzungen und schneidet in etwas Lebendiges; Grenzen können hier nur als Schadensbegrenzung ein sinnvolles Ziel sein.

Die modernen Staaten des zwanzigsten Jahrhunderts und ihre Führer meinten, sie dürften über den einzelnen und die Völker verfügen, dürften sie umsiedeln, zur Arbeit, zum Töten und Getötetwerden verpflichtet. Das Selbstbestimmungsrecht der menschlichen Person ist ein höherwertiges Prinzip als das Selbstbestimmungsrecht der Nationen. Welche Freiheit ist mehr wert? Die der Regierungen gegenüber den Bürgern oder die der Bürger gegenüber der Regierung? Die Umsiedlung von Völkern, die Deportation, gehört, einhergehend mit dem Genuß patriotischen Ausplündern, zu den bizarren Leidenschaften omnipotenter Führer. Ethische Säuberung? Scheußlich allein schon das Wort. Schmutz der Vertriebenen? Unflat der andere? Vielleicht gar die benachbarte Ethnie? Warum nicht deportieren? Sollte etwa der Abtrans-

mányoké a polgárokkal szemben, vagy a polgároké a kormánnyal szemben. A népek áthelyezése, a deportálás a teljhatalmú vezérek egyik különös szenvedélye, párosítva a hazafias kifosztás élvezetével. *Etnikai tisztogatás?* Már a szó is utálatos. Akit elűznek, az piszok? A másik, netán a szomszédos etnikum maga a szenny? Miért nem deportálás? Vagy netán unokatestvéreim és iskolatársaim elszállítása a gázkamrába ugyancsak *etnikai tisztogatás* volt? Az európai zsidókat sújtotta a legnagyobb elűzetés, amely mintegy hatvan-hetven százalékos arányban elpusztításukat jelentette. Használható paraméter a bűnösség mérésére: a deportáltak hány százalékat ölték meg, és hányan haltak meg az elűzetés fizikai megpróbáltatásai következtében, például halálmenetek során. Egész közösségek kollektív büntetésének, üldözésének semmiféle politikai, nemzeti, vallási igazolása nem lehetséges. A gyerekek büntetése a szülők esetleges vétkeiért megengedhetetlen. Még a tömeggyilkos fia-lánya is ártatlan. A náci deportálások nem igazolták a *magyar németek* (Ungarndeutsche) kitelepítését. A tett hasonló, csak a tettes, és az áldozat más. Nem is olyan nagyon. Magyarországon a svábok, szászok, német ajkú állampolgárok kitelepítésének adminisztratív személyzete zömében azonos volt a zsidók deportálásának lebonyolítóival. A zsidók deportálásának úti célja a koncentrációs tábor volt, és nagy - hatvanhét százalékos - valószínűséggel a halál. A népi németeké Németország és Ausztria, habár menetközben sokan meghaltak, és a fogadtatás sem volt mindig szívemengető. Amikor mindent odahagyva egy kofferrel menni kell, bármilyen adat álljon is az ember személyazonosságát igazolványában, akkor valami hasonló megaláztatást élünk át. A második világháború után Kelet-Európából tizennégy millió *népi németet* telepítettek ki nyugatra, ebből két millió az úton meghalt.

A hetvenes években egy szép kis Buda-környéki faluban béreltem egy házat. Itt a háború előtt a lakosság-nak közel a fele német volt, és aki 1941-ben a népszámlálás során német anyanyelvűnek mondta magát, azt a háború után kitelepítették. Akkoriban, egy emberöltő múltán vagy ők, vagy a gyerekeik ellátogattak ebbe a kis faluba. Jó autókkal jöttek, elegánsak voltak, és becses ajándékokat hoztak a szegény rokonoknak. Vendégek és vendéglátók kölcsönösen eltűnődtek azon, hogy kinek van több oka sajnálni a másikat, vagy, hogy ki lenne hajlandó cserélni a másikkal? Az a gondolat is felmerült akkor társalgásainkban, hogy azok jártak jól, akiket elűzték, és nem azok, akik maradhattak. Egy ütessel átlökték a németek millióit Kelet-Európából Nyugat-Európába, az elnyomottak földjéről a demokráciák térfelére. A deportálás által a kitelepítő országok szegényebbek, a befogadók a dolgos jövő-nyeknek hála, gazdagabbak lettek. Tudomásom szerint az elűzöttek leszármazottai és a német politikai osztály nem kívánják sem a visszatelepülés jogát, sem az anyagi kárpótlást, csak annak kimondását, hogy a népi németek kitelepítése, a kollektív bűnösség elvének alkalmazása nem volt helyes, emberséges cselekedet. Megnyugtatónak tartom, hogy az első, demokratikusan megválasztott magyar miniszterelnök, Dr. Antall

port meiner Cousinen, Cousins und Schulkameraden in die Gaskammer gleichfalls eine ethnische Säuberung gewesen sein? Die europäischen Juden sind von der größten Vertreibung heimgesucht worden. Zu einem Anteil von zirka sechzig bis siebzig Prozent hat sie zu ihrer Vernichtung geführt. Ein brauchbarer Parameter für das Ausmaß des Verbrechens: Wieviel Prozent der Deportierten sind getötet worden, und wie viele sind – zum Beispiel auf den Todesmärschen – infolge der physischen Belastungen der Vertreibung gestorben? Für kollektive Bestrafungen und Verfolgungen ganzer Gemeinschaften sind keinerlei politische, nationale und religiöse Rechtfertigungen möglich. Eine Bestrafung von Kindern für die eventuellen Vergehen ihrer Eltern ist unzulässig. Selbst die Söhne und Töchter von Massenmördern sind unschuldig. Die nazistischen Deportationen haben die Aussiedlung der Ungarndeutschen nicht gerechtfertigt. Die Tat ist ähnlich. Nur Täter und Opfer sind andere. Nicht einmal unbedingt. Das administrative Personal, das in Ungarn die Aussiedlung der schwäbischen, sächsischen und deutschsprachigen ungarischen Staatsbürger organisierte, war mehrheitlich mit denen identisch, die schon die Deportation der Juden abgewickelt hatten. Das Reiseziel der jüdischen Deportierten waren das Konzentrationslager und mit großer – siebenundsechzigprozentiger – Wahrscheinlichkeit der Tod. Österreich und Deutschland das Reiseziel der Volksdeutschen. Obwohl unterwegs viele starben und ihre Aufnahme nicht immer herzergreifend war. Wenn man, alles zurücklassend, mit einem Koffer in der Hand gehen muß, gleich welche Angaben im Personalausweis eines Menschen stehen mögen, dann erleben wir eine ähnliche Erniedrigung. Nach dem Zweiten Weltkrieg sind aus Osteuropa vierzehn Millionen Volksdeutsche nach dem Westen ausgesiedelt worden. Zwei Millionen von ihnen sind auf der Fahrt gestorben.

In den siebziger Jahren mietete ich in einem schönen kleinen Dorf in der Umgebung von Buda ein Haus. Vor dem Krieg waren hier annähernd die Hälfte der Bevölkerung Deutsche. Wer sich in der Volkszählung von 1941 zur deutschen Muttersprache bekannte, der wurde nach 1945 ausgesiedelt. Ein Menschenalter später suchten sie oder ihre Kinder dieses kleine Dorf auf. Sie kamen mit guten Autos, waren elegant gekleidet und brachten den armen Verwandten kostbare Geschenke. Gäste und Gastgeber sannen wechselseitig darüber nach, wer wohl mehr Grund haben sollte, den anderen zu bedauern oder wer bereit sei, mit dem anderen zu tauschen. In ihren Gesprächen damals tauchte auch der Gedanke auf, daß diejenigen gut gefahren seien, die man vertrieben habe, und nicht diejenigen, die hatten bleiben dürfen. Auf einen Schlag waren Millionen von Deutschen von Osteuropa nach Westeuropa hinübergestoßen worden, aus der Region der Unterdrückten auf das Spielfeld der Demokratien. Durch die Deportation sind die aussiedelnden Länder ärmer geworden, die aufnehmenden dank den emsigen Ankömmlingen reicher. Meines Wissens erheben die Nachkommen der Vertriebenen und die deutsche politische Klasse weder einen Anspruch auf ein Rückstellungsrecht noch auf materielle Entschädigung. Sie bestehen lediglich auf der Erklärung dessen, daß die Aussiedlung der Volksdeutschen, die Anwendung des Prinzips der Kollektivschuld, kein korrektes und menschenwürdiges Handeln gewesen sei. Ich halte es für beruhigend, daß Dr. József Antall, der erste demokratisch gewählte ungarische

Képviselők a hallgatóság soraiban

József ezt az álláspontot 1990 után kinyilvánította, és, azt hiszem, csak idő kérdése, hogy Vaclav Havel nyomán, megfelelő kölcsönös nyilatkozat keretében a cseh és a lengyel kormány is hajlandó lesz erre. Az elűzés többnyire irreverzibilis. Akinek birtokába jutott egy elűzött valamilyen java, az már valami jogot is formálhat hozzá, használta, úgy-ahogy vigyázott rá, összeszokott vele. Az eltulajdonítások visszafordítása is erőszak volna. Ismerem az egykori lakó rezignációját, amikor a régi házát fölkeresi. Megnézi, köszön és elmegy, ennél okosabb válasz nem jut az eszébe. Régióink legújabb történelmében is bebizonyosodott: valahányszor egy új nemzet államot kisebbségvédelmi garanciák nélkül elismernek, akkor ezzel létrehozták több százezer ember elűzésének, deportálásának a feltételét és gépezetét. Az elismerés nemes gesztus, de gonosz cselekedetek garmadáját hozza magával.

A többnyelvűség gyakori, és lehetséges. Az államnak nem kell meghatároznia, hogy a gyerekek milyen nyelven beszéljenek. Miért is kellene egynyelvű kizárólagosságra törekednie? De biztosítania kell a területén élő gyerekek számára többségi nyelv, mint *lingua franca* mellett a kisebbségi nyelvek és kultúrák tanítását. Azért is értelmes vállalkozás európaiaknak lennünk, mert az unió alkalmas biztosíték mindenfajta deportálással szemben. A háború és az emberség morál eleve összeférhetetlen. Mind a két fél sokat ölt, az egyik többet, mint a másik. Igen, számít, hogy ki akarta és ki kezdte a háborút. A németek többsége kezdetben helyeselte a velejáró különleges rendszabályokkal – így a zsidók eltüntetésével – együtt. Nem bánták, hogy viszik őket, a menetoszlopukat sértegették, kinevették, és segítették a vadászatot a szökevényekre. A többség nem volt aktívan gonosz, de nem tett semmit, és nem fejezte

Ministerpräsident nach der Wende, diesen Standpunkt bereits in der Folge von 1990 eingenommen hat. Es dürfte nur eine Frage der Zeit sein, so glaube ich, daß in den Fußstapfen Vaclav Havels auch die tschechische und polnische Regierung im Rahmen einer entsprechenden wechselseitigen Erklärung dazu bereit sein werden. Vertreibungen sind meist irreversibel. Wer irgendein Gut eines Vertriebenen in Besitz genommen hat, der kann inzwischen auch schon ein Recht daran geltend machen; er hat es genutzt, mehr oder weniger darauf acht gegeben, sich daran gewöhnt. Auch ein Rückgängigmachen der Enteignungen wäre ein Akt der Gewalt. Ich kenne die Resignation des einstigen Bewohners, wenn er sein ehemaliges Haus aufsucht. Er nimmt es in Augenschein, grüßt und geht. Eine klügere Reaktion fällt ihm nicht ein. Auch in der jüngsten Geschichte unserer Region hat es sich erwiesen: Wann immer ein neuer Nationalstaat ohne Garantien für den Minderheitenschutz anerkannt worden ist, wurden dadurch die Voraussetzungen und die Maschinerie zur Vertreibung und Deportation mehrerer hunderttausend Menschen geschaffen. Das Anerkennen eines Staats ist eine edle Geste, doch bringt es frevlerisches Treiben in Hülle und Fülle mit sich.

Mehrsprachigkeit ist möglich. Sie ist ein häufiges Phänomen. Der Staat muß nicht bestimmen wollen, welche Sprache die Kinder zu sprechen haben. Warum auch sollte er eine einsprachige Ausschließlichkeit anstreben? Für die auf seinem Territorium lebenden Kinder muß er neben der Mehrheitssprache als *Lingua franca* auch die Vermittlung der Minderheitensprachen und -kulturen gewährleisten. Auch deshalb ist unser Europäertum ein sinnvolles Projekt, denn die Union funktioniert als eine geeignete Sicherheit gegen jedwede Deportation. Krieg und Moral des Anstands sind von vornherein miteinander unvereinbar. Getötet haben beide Seiten viel. Die eine mehr als die andere. Jawohl, es zählt, wer den Krieg gewollt und wer ihn angefangen hat. Die Mehrheit der Deutschen billigte ihn anfangs zusammen mit den damit einhergehenden Sondermaßnahmen, so dem Verschwindenlassen der Juden. Sie bedauerten nicht, daß ihre Mitbürger abgeholt wurden, sie schmähten ihre Marschkolonnen, verlachten sie und halfen bei der Jagd auf Entflohenen. Aktiv boshaft war die Mehrheit nicht, doch unternommen gegen das Unrecht hat sie nichts, und daß sie mit den Geschehnissen nicht einverstanden war, dem hat sie auch keinen Ausdruck verliehen. Die Protestierenden registriert die Geschichte namentlich. Fast immer werden dieselben erwähnt. Was darauf hindeutet, daß es nicht viele gewesen sind. Auf sowjetischem Gebiet haben die Deutschen viele Mitglieder der kommunistischen Partei erschossen, auf deutschem Territorium haben die Sowjets viele Mitglieder der Nazipartei erschossen. Beschuldigungen können Beschuldigungen widerfahren. Schwierig, die Brutalität der Geschichte einer moralischen Würdigung zu unterziehen. Die Lauteren unter den Minderheitendeutschen beteuerten, zum Mutterland gehören zu wollen. Sollen sie doch, sagten die osteuropäischen Regierungen den deutschen Minderheiten, nachdem diese eine Niederlage erlitten hatten, und vertrieben sie. Auf Kosten des jeweils anderen stabilisierten sich die europäischen Nationalstaaten, homogenisierten ihre Bevölkerung.

Sechzig Jahre später macht es die Europäische Union dank ihren Schöpfern und der Geschichte möglich, daß du dort, wo

ki, hogy nem ért egyet ezzel a jelenettel. A tiltakozókat a történelem név szerint számon tartja, szinte mindig ugyanazok említődnek, ami arra utal, hogy nem voltak sokan. A németek szovjet területen sok kommunista párttagot lelőttek, a szovjetek német területen sok náci párttagot lelőttek. Vád vádat érhet, nehéz a történelem brutalitását erkölcsi mérlegelés alá vonni. A kisebbségi németek közül a hangosabbak azt állították, hogy az anyaországhoz kívánnak tartozni. Ám tartozzatok, mondták a kelet-európai kormányok a vereséget szenvedett német kisebbségeknek, és elűzték őket. Az európai nemzetállamok egymás rovására szilárdították meg magukat, és homogenizálták a lakosságukat.

Hatvan évvel később az Európai Unió – hála alkotóinak és a történelemnek – lehetővé teszi, hogy ott legyen az, aki vagy, ahol éppen vagy. A néptestvérek egyesítésének a célja a legkülönbözőbb elszállítások indító oka lett. A nacionalista politikai közvélemény az etnikailag vegyes lakosságban veszedelmet látott. Ha keverten laknak, akkor összeverekednek, és netán pogrom lesz. Ez a szemlélet megveti az időt, és számára az a tény, hogy valakinek a családja századok óta ott él, ahol él, mellékes, súlytalan szempont lett. Tekintélyuralmak kormányfői úgy képzeltek, hogy épp annyira van joguk civileket mozgatni, mint a csapattesteket. Azt csinálnak a néppel, nemcsak a legyőzöttel, de a sajátjal, a győzővel is, amit akarnak. A lakosság voltaképpen hadsereg. Az idegen nemzetiség pedig ötödik hadoszlop, az öregasszonyok és a csecsemők is. Odaát pedig mindenki ellenség, akit szabad elűzni, kirabolni, és alkalmassint meg is lehet ölni. A totális háború német fogalom volt. Magunkat teljesen belevetni a harcba, a kalandba. A szolgálat kultusza és a vezérimádat egy és ugyanaz. Létezik két látásmód, azoké, akik kitelepítenek, és azoké, akiket kitelepítenek. A szövetségesek meg akarták értetni a németekkel, hogy a korábbi stratégiájuk téves volt, katasztrofális és halálos. A háború végén az angol-szász szőnyegbombázásoktól, és azt követően a szovjet megszállási övezetben a kegyetlen önkényeskedéstől, a nemi erőszaktól a német civil lakosságnak is sokat kellett szenvednie. Kevés olyan német család van, amelyet az elűzés így vagy amúgy ne érintett volna. A németek a háború után fegyelmezetten tudomásul vették, hogy vesztek, a sorsot egykedvűnek látszó fatalizmussal fogadták, és tették, amit tenni lehetett a túlélés érdekében. A háború utáni német nemzedékek megtanulták a történelemből, hogy a nemzetállami nagyságmánia pusztulást hoz, és a halálba vezet. Aztán talpra álltak, és lettek megint egy erős nemzet. De nem kacérkodnak a náci múlttal, várják, hogy a szabad nemzetek társaságában elégedettek lehessenek önmagukkal, közmegebecsülésnek örvendő teljesítményeik jóvoltából. Tartózkodnak a harsány önsajnáló retorikától, és igyekeznek tárgyyszerűen fogalmazni.

Még a leginkább a németek igyekeznek emlékezni arra, hogy éltek közöttük zsidók, helyreállítottak zsinagógákat, méltányolják egykori és mai zsidó polgártársaik teljesítményét, és még annyira sem engednek meg maguknak antiszemita megjegyzéseket, mint más európai demokráciák lakosai. A németeknek is,

du gerade bist, der sein kannst, der du bist. Das anvisierte Ziel einer Vereinigung der Volksbrüder und -schwestern ist zum Grund für verschiedenste Abschiebemaßnahmen geworden. Die nationalistisch ausgerichtete politische Öffentlichkeit erblickte in der ethnisch gemischten Bevölkerung eine Gefahr. Bei einem gemischten Wohnen könnte es zu Auseinandersetzungen, vielleicht sogar Pogromen kommen. Diese Anschauung verachtet den Zeitfaktor. Die Tatsache, daß jemandes Familie seit Jahrhunderten dort lebt, wo sie lebt, ist zu einem nebensächlichen und gewichtslosen Aspekt geworden. Die Regierungschefs der Obrigkeitsstaaten meinten, im Recht zu sein, wenn sie Zivilisten ebenso bewegten wie die Truppenkörper. Mit dem Volk, nicht nur mit dem besiegten, sondern auch mit dem eigenen, dem siegreichen, tun sie, was sie wollen. Eigentlich ist die Bevölkerung eine Armee. Und die fremde Nationalität ist eine fünfte Kolonne. Auch die alten Frauen und die Säuglinge. Auf der anderen Seite aber einzig Feinde. Sie dürfen vertrieben, ausgeraubt und gelegentlich auch getötet werden. Der totale Krieg, uns vollkommen ins Gefecht zu stürzen, ins Abenteuer, ist ein deutscher Begriff. Der Kult des Dienens und die Führervergötterung sind ein und dasselbe. Es existieren zwei Sichtweisen: die von denen, die aussiedeln, und die von denen, die ausgesiedelt werden. Die Alliierten wollten den Deutschen begreiflich machen, daß ihre frühere Strategie falsch war, katastrophal und tödlich. Zum Kriegsende hatte auch die deutsche Zivilbevölkerung unter den angelsächsischen Bombenteppichen zu leiden und in der Folge in der sowjetischen Besatzungszone unter gnadenloser Willkür und sexueller Gewalt. Deutsche Familien, die auf die eine oder andere Weise nicht von der Vertreibung betroffen gewesen wären, gibt es wenige. Nach dem Krieg nahmen die Deutschen diszipliniert zur Kenntnis, daß sie verloren hatten; das Schicksal nahmen sie mit apathisch wirkendem Fatalismus an und taten, was im Interesse des Überlebens getan werden konnte. Die deutschen Nachkriegsgenerationen haben aus dem Geschehenen gelernt, daß nationalstaatliche Großmannssucht zu Untergang und Tod führt. Dann kamen sie wieder auf die Beine und wurden erneut eine starke Nation. Doch mit ihrer nazistischen Vergangenheit kokettieren sie nicht, warten darauf, daß sie in Gesellschaft der freien Nationen dank ihrer sich allgemeiner Anerkennung erfreuenden Leistungen mit sich selbst zufrieden sein dürfen. Schriller Selbstmitleidrhetorik enthalten sie sich; sie sind um objektives Formulieren bemüht.

Am ehesten noch sind die Deutschen bestrebt, sich daran zu erinnern, daß Juden unter ihnen gelebt haben; sie haben Synagogen instandgesetzt, würdigen die Verdienste ihrer einstigen und gegenwärtigen jüdischen Mitbürger, und antisemitische Äußerungen gestatten sie sich nicht einmal in dem Maße wie die Bewohner anderer europäischer Demokratien. Sowohl die Deutschen als auch deren Nachbarn brauchen die Gelassenheit gerechten Selbstwertgefühls, wohnen doch zu beiden Seiten der Ostgrenzen Völker mit verworrenem Selbstbewußtsein, von denen im Rückblick auf die Vergangenheit kein einziges vor einem sie plagenden nationalen Gewissen Schutz findet. Die Deutschen wissen, daß ihr nationalsozialistischer Staat 1939 ohne besonderen Grund und ohne jegliches Recht Tschechien und Polen angegriffen hat, Nachbarnationen. Wodurch allein in letzterem Land der Tod von sechs Millionen polnischen Staatsbürgern verur-

és a szomszédaiknak is szükségük van az igazságos önérzet nyugalmára, ám a keleti határ két oldalán zavart öntudatú népek laknak, és a múltra visszatekintve egyik sem lel oltalmat a nemzeti lelkiismeret furdalástól. A németek tudják, hogy nemzeti szocialista államuk 1939-ben minden különösebb ok és jog nélkül megtámadta Cseh és Lengyelországot, szomszéd nemzeteket, csak az utóbbiban hat millió lengyel állampolgár halálát okozva, felerészből keresztényekét és zsidókat. Egy rablógyilkosság emlékének viselni egyik félnek sem könnyű, és ingerült nyilatkozatok tanúsítják, hogy a részben jóvátételként elnyert terület valamelyest nyugtalanító szerzemény. Kérdelem magamtól, hogy megkísértett-e engem is – mint magyar zsidót – a háborút békeidőben is túlélő kollektív neheztelem. Nem lennék büszke rá, ha igennel kellene válaszolnom erre a kérdésre, de azzal sem értenék egyet, ha semmiféle értelemben nem beszélünk kollektív felelősségről, teherről, feladatról, amely a születésünkkel ránk esik. Azzal, hogy a szüleink bennünket valahol a világra hoztak, azzal már örököljük a helyet, ahol élünk, mint a génállományunkat, és vele egész kultúránkat, olyannyira, hogy mi magunk is örökség vagyunk. Ne ámtítsuk magunkat azzal a hiedelemmel, hogy mi – szabad és autonóm lények – a születésünkkel kezdődünk. A születésünkkel inkább csak folytatódunk, bekapcsolódunk egy hosszú vonulatba. A felelősséget örököljük, mint a nyelvünket, és a szellemi értékeinket csak úgy, mint az előítéleteinket. A ma született csecsemő már hosszadalmasan elő volt készítve. Megkapta, az első lélegzetvétellel, azt a csomagot, amely minden egyes utódnak terhe és jutalma; benne van az elődök boldogsága és szenvedése is. Majd eldönti, hogy mennyire azonosuljon nemzete erőnyeivel és bűneivel. Bocsáson meg eleinek? De hát kicsoda ő, hogy megbocsáson? Nem inkább együttérzéssel tartozik nekik?

Az előzőtt németek szüleik egykori lakóhelyére utaznak, ott esetleg ingatlant vásárolnak, netán egy hajdani sváb házat, és talán valami vállalkozásba fognak. Bár a felmenőik sokat veszítettek, ők esetleg sokat nyernek azzal, hogy viszonylag tehetős, és magabiztosan tájékozódó nyugati polgárokként jönnek ide. A szülők vesztesége talán pótolhatatlan, de olyan környezetbe jutottak, amelybe ha sérülésekkel is, de aránylag szervesen tudnak beilleszkedni. Őket is megnyugtatja és némi derűs önérzettel tölti el, hogy maguk is részei lettek a nyugati világnak. Mint egyének, mennyire különböztetjük meg magunkat a nemzetünktől, a népünktől. Kell, hogy vállaljam a népnek, amelyhez tartozom, az érzéseit, a szorongásait, a képzeletét? Át kell vennem a haragvásait is? Alaposan gyötörhetjük magunkat, átérzve az előző generációk szenvedéseit. Minden diktatúra gyermekei eldönthetik, hogy szeretik-e az apjukat a bűneivel együtt. Folytonosan csúszkálunk a személyes énünk és a kollektív énünk között. Egyszer csupán **én** vagyok, aztán **mi** vagyok a többiekkel együtt, akikkel egy érzelmes, közös, többes számú **ént** alkotunk. Megköltöttük önmagunkat és az ellenségeinket. A múltig érő **mi** és a múltig érő **ők** egyaránt mítoszok. Ki tudja, hogy mikor vagyok én, és mikor va-

sacht worden ist. Jeweils zur Hälfte der Tod von Christen und Juden. Die Erinnerung an einen Raubmord zu ertragen ist für keine Seite leicht. Gereizte Erklärungen belegen, daß die teils als Wiedergutmachung gewonnenen Gebiete eine irgendwie beunruhigende Errungenschaft sind. Mir selbst stelle ich die Frage, ob auch mich – als ungarischen Juden – der kollektive Groll, der den Krieg selbst in Friedenszeiten überlebt, in Versuchung gebracht hat. Müßte ich diese Frage mit Ja beantworten, so wäre ich darauf nicht stolz. Allerdings wäre ich auch damit nicht einverstanden, würden wir in keinerlei Sinn von kollektiver Verantwortung, Last und Aufgabe sprechen, die uns durch Geburt zufallen. Dadurch, daß wir von unseren Eltern irgendwo auf die Welt gesetzt worden sind, erben wir bereits den Ort, an dem wir leben, ebenso wie unseren Genbestand. Und zusammen mit dem Ort unsere gesamte Kultur; derart, daß auch wir selbst ein Erbe sind. Täuschen wir uns nicht selbst in dem Glauben, daß wir, freie und autonome Wesen, erst mit unserer Geburt begonnen hätten. Mit unserer Geburt erfahren wir eher nur eine Fortsetzung, klinken uns in eine lange Kette ein. Verantwortung erben wir ebenso wie unsere Sprache und geistigen Werte, wie unsere Vorurteile. Der heute geborene Säugling war schon ausführlich vorbereitet worden. Mit dem ersten Atemzug hat er jenes Päckchen bekommen, das für jeden Nachkommen Last und Belohnung ist; darin enthalten sind Glück und auch Leid der Vorfahren. Wie weitgehend er sich mit den Tugenden und Verbrechen seiner Nation identifizieren will, bleibt seiner Entscheidung überlassen. Soll er den Ahnen verzeihen? Aber wer ist er denn, daß er verzeihen soll? Schuldet er ihnen nicht besser Mitgefühl?

Die vertriebenen Deutschen reisen zum einstigen Wohnort ihrer Eltern, erwerben dort unter Umständen Immobilien, etwa ein ehemaliges schwäbisches Haus, und gründen vielleicht irgendein Unternehmen. Ihre Vorfahren haben zwar viel verloren, doch sie könnten dadurch, daß sie als verhältnismäßig wohlhabende und selbstsicher sich orientierende Westbürger herkommen, viel gewinnen. Der Verlust der Eltern mag unersetzlich sein, doch gelangen sie in eine Umgebung, der sie sich, wenn auch mit Verletzungen, relativ organisch anpassen können. Auch sie beruhigt es und erfüllt es mit heiterem Selbstwertgefühl, Teil der westlichen Welt geworden zu sein. Wie sehr wir uns doch als Individuen von unserer Nation, unserem Volk unterscheiden. Muß ich mich zu den Gefühlen, Ängsten und Phantasien jenes Volks, dem ich angehöre, bekennen? Muß ich auch seinen Zorn übernehmen? Empfinden wir die Leiden der vorangegangenen Generationen nach, können wir uns gründlich quälen. Die Kinder jeder Diktatur können entscheiden, ob sie ihre Väter zusammen mit deren Verbrechen lieben. Fortwährend rutschen wir zwischen unserem personalen Ich und unserem kollektiven Ich hin und her. Einmal bin ich lediglich **ich** und dann zusammen mit den anderen **wir**, mit denen wir ein sensibles, gemeinsames, plurales **Ich** bilden. Gedichtet haben wir uns selbst und unsere Feinde. Das in die Vergangenheit reichende **Wir** und das in die Vergangenheit reichende **Sie** sind gleichermaßen Mythen. Wer weiß schon, wann ich ich bin und wann wir? Europa haben wir als Schule unerzogener Völker geerbt, wo es noch keine leichte Aufgabe ist, sich gegenseitig einen Vorschuß an kollektivem Vertrauen zu gewähren und die alltäglichen Übungen zuvorkommender Empathie durch-

gyok mi? Örököltük Európát mint neveletlen népek iskoláját, ahol még nem könnyű lecke kollektív bizalmat előlegeznünk egymásnak, és elvégezni az előzékeny empátia minden napos gyakorlatait. Nem egyszerű azt mondani, igyunk barátom egy pohárral, koccintsunk, nem történt semmi, köztünk legalábbis semmi sem. A közös sérelem is közös kulturális vagyon. Ellenezzük, hogy a közös sérelem miatti szomorúság jogát elvitasák tőlünk. Azután eljön az a perc is, amikor egymásra nevetünk. Mi dolga a ma élőknek? Emléket, életrajzokat gyűjteni, követni az életsorsok alakulását, tudni, hogy kik voltak elődeink a családban vagy a házban, biográfiákban tanulni a nemzeti történelmet, és fejtet hajtani a temetők előtt, bárki fekszik is odalent.

zuführen. Zu sagen, komm, mein lieber Freund, trinken wir zusammen ein Glas, stoßen wir an, es ist nichts geschehen, zumindest zwischen uns nicht, einfach ist das nicht. Auch die gemeinsame Verletzung ist ein gemeinsames kulturelles Vermögen. Widersetzen wir uns dem, daß man uns das Recht auf Traurigkeit wegen der gemeinsamen Verletzung streitig macht! Hernach wird auch der Augenblick kommen, daß wir uns anlachen. Was ist Sache der heute Lebenden? Erinnerungen und Lebensläufe sammeln, die Entwicklung der Lebensschicksale verfolgen, wissen, wer unsere Vorfahren in der Familie oder im Haus gewesen sind, aus Biographien die nationale Geschichte lernen und vor den Friedhöfen das Haupt neigen, gleich wer dort unten liegt.

Aus dem Ungarischen von Hans-Henning Paetzke

Dr. Tóth Ágnes,
történész,
az MTA Kisebbségkutató intézetének
igazgatóhelyettese

Dr. Ágnes Tóth,
Historiker, stellvertretende Direktorin des
Forschungsinstituts für Minderheitenforschung
der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

A történelmi folyamatokat vizsgálva hajlamosak vagyunk azokat az események együttesét meghatározó körülmények felől nézni, és figyelmen kívül hagyjuk a személyes szabadságnak azt a mozgásterét, amely az egyén számára mindenfajta meghatározottság mellett is az adott szituációban rendelkezésre állt. Meggyőződésem, a XX. század európai kataklizmáit csak akkor tudjuk megérteni, ha e személyes szabadság felőli nézőpontot következetesen érvényesítjük.

A második világháború utolsó hónapjaiban, és az azt követő fél évtizedben Kelet-Közép-Európából végrehajtott elűzések nem előzmény nélküliek. Az első világháborút lezáró békeszerződések kisebbségvédelmi rendszerének kudarca gyakorlatilag annak életbelépésével egy időben nyilvánvalóvá vált. Az érintett államok a békekonzferencia ajánlása, és a szerződések kötelezettségei ellenére sem kisebbségeik társadalmi integrálódására, hanem asszimilációjukra és beolvadásukra törekedtek. Szóba sem jött seholy a svájci mintát követve az egy államon belüli többségi és kisebbségi népcsoportok társnemzeti státusza, és seholy nem karolták fel a történetileg és kulturálisan kialakult különbségekre épülő regionalizmust sem. Bár ezen az általános helyzeten belül jelentős különbségek mutatkoztak az egyes államok kisebbségpolitikájában, azt a feltevést azonban, hogy a politikai demokrácia egyben a kisebbségek jogainak szavatolását is jelenti – a gyakorlat nem igazolta.

Ez a tapasztalat már a '30-as évek közepén megerősítette azt az elgondolást, amely a kisebbségi probléma megoldásaként elfogadta – az angol, francia és német

Indem wir historische Prozesse untersuchen, neigen wir dazu diese von den Bedingungen heraus zu betrachten, die die Gesamtheit der Ereignisse bestimmen und lassen dabei jenen Bewegungsraum der persönlichen Freiheit außer Acht, der dem Individuum in der konkreten Situation bei allen Determinationen zur Verfügung stand. Es ist meine Überzeugung, dass wir erst dann imstande sein werden, die europäischen Kataklismen des 20. Jahrhunderts zu verstehen, wenn wir diesen Standpunkt der persönlichen Freiheit konsequent zur Geltung kommen lassen.

Die in den letzten Monaten des Zweiten Weltkrieges und während der darauf folgenden fünf Jahre stattgefundenen Vertreibungen aus Ost-Mittel-Europa entbehren nicht eine Vorgeschichte. Der Misserfolg des Minderheitenschutzsystems der Friedensverträge, die den Ersten Weltkrieg abschließen sollten, war praktisch in dem Moment offensichtlich, in dem diese in Kraft getreten waren. Die betroffenen Staaten strebten trotz der Empfehlungen der Friedenskonferenz und ihrer vertraglichen Verpflichtungen nicht die gesellschaftliche Integration ihrer Minderheiten, sondern ihre Assimilierung und Einschmelzung an. Es wurde in keinem dieser Länder – etwa das Schweizer Modell folgend – der Partnernation-Status der Mehrheits- und Minderheitsvölker innerhalb eines Staates in Erwägung gezogen, weder wurde irgendwo der auf die sich historisch und kulturell entwickelten Unterschiede bauende Regionalismus unterstützt. Obwohl innerhalb dieser generellen Lage sich wesentliche Unterschiede in der Minderheitenpolitik der einzelnen Länder zu konstatieren waren, doch konnte die Praxis jene Hypothese nicht nachweisen, dass die politische Demokratie gleichzeitig auch eine Garantie für die Gewährung der Minderheitenrechte bedeutet.

Diese Erfahrung stärkte bereits in der Mitte der 1930er Jahre jene Denkweise, die – auch in den Kreisen der englischen, französischen und deutschen politischen Elite – die Idee der „ethnischen Trennung“ als Lösung des Minderheitenproblems akzeptiert hatte. Mit anderen Worten hielte man